

СТАНАЎЛЕННЕ І РАЗВІЦЦЁ БЕЛАРУСКА-ЎКРАЇНСКІХ АДНОСІН У 1918-1920 гг.

Рассматриваются проблемы развития белорусско-украинских отношений на ранней стадии формирования их национальной государственности (в 1918-1920 гг.). Отражена специфика воздействия различных национально-государственных форм Беларуси и Украины на характер их взаимоотношений.

The article considers the problems of development of Belarus-Ukraine relations at the first stage of the formation of their national statehood in 1918-1920. The special influence of different national state forms of Belarus and the Ukraine on the character of their relations is shown.

Сувязі паміж беларусамі і ўкраінцамі здаўна вызначаліся спецыфічнымі рысамі. Сумеснае знаходжанне абодвух народаў у складзе Кіеўскай Русі, Вялікага княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі аказала ўплыў на з'яўленне агульных рыс у традыцыях, культуры, мове. Геаграфічная блізкасць Беларусі і Украіны спрыяла пашырэнню кантактаў паміж імі ў сферах эканомікі і культуры.

Распад Расійскай імперыі ў 1917 г. спрыяў развіццю сувязей паміж Украінай і Беларуссю на новай аснове - у якасці суверэнных, незалежных дзяржаў. Больш актыўна рухалася да стварэння дзяржаўнасці Украіна. 17 сакавіка 1917 г. у Кіеве была створана Украінская Цэнтральная Рада (далей - УЦР). 23 чэрвеня 1917 г. УЦР абвясціла аўтаномію Украіны ў межах Валынскай, Падольскай, Кіеўскай, Палтаўскай і Чарнігаўскай губерні, а 20 лістапада 1917 г. надала ёй статус Народнай Рэспублікі на правах федэратыўнай адзінкі ў складзе Расіі. Чарговым крокам на шляху стварэння дзяржаўнасці стала выданне УЦР 24 студзеня 1918 г. IV Універсала, дзе Украінская Народная Рэспубліка была абвешчана цалкам незалежнай ад Расіі. Беларусы віталі працэс самавызначэння ўкраінцаў. Газета «Вольная Беларусь», якая ў 1917 г. выдавалася ў Мінску, назвала дзень абвясчэння аўтаноміі Украіны «вялікім днём»¹. Аднак у канцы 1917 г. палітычныя шляхі Украіны і Беларусі пачалі разыходзіцца. Істотны ўплыў на характар беларуска-ўкраінскіх сувязей аказалі падзеі Першай сусветнай вайны. 1 лютага 1918 г. дзяржавы Чацвертнага саюза (Германія, Аўстра-Венгрыя, Балгарыя, Асманская імперыя) прызналі незалежнасць Украінскай Народнай Рэспублікі. 9 лютага 1918 г. дэлегацыя УНР у Брэсце-Літоўскім падпісала мірны дагавор з дзяржавамі Чацвертнага саюза. Па ўмовах дагавора паўночная граніца УНР павінна была прайсці па пунктах Тарнаград - Белаграй - Шэбрэшын - Краснастаў - Пугачоў - Радзін - Мельнік - Высока-Літоўск - Камянец-Літоўскі - Пружаны - Выганаўскае возера². Трохі пазней у якасці кампенсацыі за адмову ад Холмшчыны на карысць Аўстра-Венгрыі да Украіны былі далучаны тры паветы Мінскай губерні (Пінскі, Мазырскі і Рэчыцкі) і Гомельскі павет Магілёўскай губерні.

Улетку 1918 г. на перагаворах паміж РСФСР і УНР вызначылася далейшая лінія паўночнай граніцы Украіны. Прадугледжвалася, што яна пройдзе па пунктах Выганаўскае возера - р. Шчара - Любашава - Круговічы - Локтышы - Чэпель - Пагост - Пасека - Слуцк - Баравая - Новы стэп - р. Днепр (прыкладна на адлегласці чатырох вёрст вышэй за Жлобін) - Рачын - Шапятавічы - р. Сож - р. Бесядзь - Свяцк і далей па адміністрацыйнай мяжы Чарнігаўскай губерні (Савецкая Расія прыняла прапанаваную ўкраінцамі граніцу, бо фактычна не кантралявала адаведныя раёны - увесну 1918 г. яны былі заняты нямецкімі войскамі). Такім чынам, Украіна атрымала шэраг паветаў Гродзенскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў (практычна ўсё Палессе, Сярэдняе Падняпроўе і Ніжняе Пасожжа з Гомелем)³.

Беларускім палітыкам межы Украіны не спадабаліся (яшчэ ў канцы 1917 г. яны выступалі супраць памкненняў украінцаў на Палессе і Чарнігаўшчыну), але першапачаткова яны спрабавалі вырашыць праблему спрэчных тэрыторый шляхам перагавораў. Напрыклад, вядомы палітычны дзеяч БНР С. Рак-Міхайлоўскі пісаў: «Каб нам утрымаць у сябе Гомельскі павет, Мозырскі, Рэчыцкі, Пінскі і іншыя паветы Чарнігаўшчыны, ня трэба пакуль што ў гэтых паветах

крэпка гнуць лінію беларускага шовінізму. На гэтым мы можам выйграць"⁴. Да стрыманасці ў адносінах з Украінай заклікаў і Я. Лёсік, які тлумачыў далучэнне этнаграфічна беларускіх зямель да УНР абставінамі часу.

У канцы сакавіка 1918 г. Народны Сакратарыят БНР накіраваў у Кіеў дыпламатычную місію БНР, якая прыбыла ў сталіцу Украіны 1 красавіка 1918 г. Даволі хутка члены місіі сустрэліся з кіраўніком Украінскай Цэнтральнай Рады М. Гру-шэўскім, міністрамі ваенных, замежных і ўнутраных спраў УНР. Як пазней адзна-чаў А. Цвікевіч, кіраўнікі Украіны "выказалі ў гутарцэ прыхільнасьць да Бела-рускае Справы, а Міністр Унутр. Справаў п. Ткачэнко зазначыў, што сярод Украінскага Ураду існуе думка заснаваць па суцэцтву з Украінай Нэйтральную Дзяржаву, да чаго Беларусь найбольш прыдатна"⁵. Разам з тым украінскія па-літыкі адмовіліся прызнаць незалежнасьць Беларусі дэ-юрэ, спаслаўшыся на ўмовы Брэст-Літоўскага мірнага дагавора.

Адным з галоўных напрамкаў дзейнасці беларускай дэлегацыі ў Кіеве з'яўлялася вызначэнне беларуска-ўкраінскай мяжы. Спецыяльна для членаў дэле-гацыі быў складзены дакумент пад назвай «Межы БНР», у якім вызначалася прыкладная лінія граніцы паміж БНР і яе суседзямі. У адносінах да Украіны складальнікі дакумента вызначалі лінію граніцы наступным чынам: "Мяжа з Украінай пачынаецца каля перасячэння ракі Дзясны зь мяжою Чарнігаўскай губ., потым мяжа Беларусі спускаецца па Дзясне на 10 вёрстаў, паварочвае на захад і, адразаючы паўночную частку Чарнігаўскай губ., накіроўваецца да р. Дняпро, зь якім сустракаецца на 30 вёрстаў ніжэй упадзення ў яго ракі Сож, каля сяла Любчя і Лушыва па Дняпры заходзіць да сустрэчы зь мяжою Кіеўскай губ., ідзе па ёй, дасягае мяжы Валынскай губ., дасягае мяжы Валынскай губ., ідзе па гэтай мяжы да стыку яе зь мяжою Горадзенскай губ., і па мяжы гэтай губерні накіроўваецца да горада Ўладава, пункту зыходжання межаў Беларусі, Польшчы і Украіны"⁷. 15 красавіка 1918 г. А. Цвікевіч запатрабаваў ад міністра замежных спраў УНР неадкладнага стварэння камісіі для вызначэння мяжы. У той жа дзень беларусы атрымалі згоду ўкраінскага боку на стварэнне пагра-нічнай камісіі.

На першым пасяджэнні камісіі, якое адбылося 19 красавіка 1918 г., раз-глядалася пытанне аб прынцыпе вызначэння граніцы. Беларусы выказалі намер карыстацца на перагаворах картай Я. Карскага, украінцы - нямецкай картай. Найбольш складаным аказалася пытанне аб адпраўных кропках вызначэння граніцы. Беларуская дэлегацыя настойвала на сутоках р. Судасці з р. Дзясной у м. Грэмяч, украінцы лічылі, што граніцу трэба праводзіць праз Мглін, адтуль па паўночнай граніцы Чарнігаўшчыны на паўднёвы захад да Веткі, далей праз Горвань на Дняпры на Загор'е, Камаровічы, Морач, прама на захад да Выга-наўскага возера, далей - па лініі, вызначанай у Брэсце-Літоўскім. Прыпяць і чыгунка Пінск - Гомель павінны былі застацца пад кантролем Украіны. Дыскусія была гарачай. У каментарыях беларусы адзначалі: "Адчуваецца, што ўсё гэта дыкуюць ім (украінцам. - *аўт.*) немцы і ўкраінцы настойваюць на гэтым, каб засцерагчы сябе (стратэг. саабр.) ад небяспекі з поўначы, калі пры слабасці Беларускае Рэспублікі змогуць запанаваць там Вялікаросія ці Польшча. Мы даказваем, што адступіцца ад сваёй лініі мы не можам, бо адняцце ў нас басейна Прыпяці, багатага на лес, асудзіла б Беларусь на няшчаснае існаванне, што зусім не на карысць было б і самой Украіне"¹⁰. 20 красавіка 1918 г. члены дэлегацыі БНР пастанавілі не задавальняць украінскія патрабаванні, зацягнуць перагаворы і звярнуцца за падтрымкай да Германіі (дапускалася магчымасць накіравання адпаведных зваротаў да дзяржаў Антанты і РСФСР).

28 красавіка 1918 г. урад БНР вырашыў падпісаць з Украінай прэлімінары дагавор аб граніцы і зняць пытанне аб усходняй кропцы ўкраінска-беларускай мяжы, адзначыўшы, што беларуская дэлегацыя павінна настойваць на абмер-каванні агульнай граніцы паміж Украінай і Беларуссю, з аднаго боку, і з Вяліка-росіяй - з другога, ахоўваючы з боку Беларусі лінію Болва - Бранск - Дзясна і працягваючы яе на поўдзень па згодзе з украінскай дэлегацыяй.

Пасля палітычнага перавароту на Украіне 29 красавіка 1918 г., у выніку якога да ўлады прыйшоў гетман П. Скарападскі, беларуска-ўкраінскія перагаворы

прыпыніліся, але ў маі 1918 г. аднавіліся. У пачатку мая 1918 г. новы ўкраінскі ўрад накіраваў у Мінск А. Квасніцкага ў якасці консула УНР. У сваю чаргу, беларуская дэлегацыя ў Кіеве 10 мая 1918 г. вырашыла накіраваць ураду БНР прапанову аб прызначэнні консула БНР у Кіеве, вылучыўшы кандыдатам на адпаведную пасаду П. Трамповіча.

1 чэрвеня 1918 г. дэлегацыя БНР разгледзела прапанову міністра юстыцыі Украіны С. Шалухіна аб стварэнні беларуска-ўкраінскай федэрацыі. Частка членаў дэлегацыі выказалася за стварэнне федэрацыі, звярнуўшы ўвагу на тое, што ў гэтым выпадку Беларусь атрымае неабходныя прадукты харчавання і выхад да Чорнага мора. Таксама яны лічылі, што аб'яднанне не прывядзе да страты беларусамі сваёй нацыянальна-культурнай адметнасці, бо "Украіна слабая ў культурных адносінах і недастаткова ўмацавалася як дзяржава"¹¹. Аднак канчатковага рашэння дэлегацыя не прыняла.

Члены дэлегацыі БНР спрабавалі наладзіць эканамічныя сувязі паміж Беларуссю і Украінай. У красавіку 1918 г. у Кіеве была створана Беларуская гандлёвая палата (яе кіраўніком стаў М. Доўнар-Запольскі). Супрацоўнікі палаты заключылі з украінскім міністэрствам гандлю і прамысловасці некалькі пагадненняў, атрымаўшы дазвол на адпраўку транспарту з цукрам і збожжам на Беларусь замест лясных тавараў¹².

Павышаную ўвагу члены дыпламатычнай місіі БНР надавалі пытанням культурнай працы і арганізацыі дзяспары. Па словах М. Доўнар-Запольскага, у 1918 г. Кіеў стаў буйным цэнтрам беларускага нацыянальнага руху¹³. Там праходзілі шматлікія мітынгі беларусаў, чыталіся лекцыі-даклады па беларускіх нацыянальных пытаннях, выдаваліся газеты «Белорусское эхо» і «Белорусское слово», брашурны і кнігі на беларускай мове. Цесныя кантакты склаліся паміж прадстаўнікамі БНР і Радай Беларускіх Арганізацый на Украіне. Пры дапамозе дэлегацыі БНР у Кіеве былі заснаваны «Белорусское бюро по товарообмену», «Таварыства ўкраінска-беларускага збліжэння», «Беларускі камітэт помачы ахвярам вайны»¹⁴.

10 чэрвеня 1918 г. дыпламатычная місія БНР у Кіеве правяла апошнія пасяджэнне. Новая беларуская дэлегацыя на чале са старшынёй урада А. Луцкевічам (адначасова ён узначальваў МЗС БНР) прыбыла ў Кіеў толькі 22 верасня 1918 г.

Як і ў першай палове года, цэнтральным заставалася пытанне аб форме беларуска-ўкраінскіх узаемадачыненняў. У пачатку кастрычніка 1918 г. украінскі бок зноў прапанаваў беларусам аб'яднацца "на асновах супольнай мытнай граніцы, супольнай арганізацыі арміі (дзве тэрытарыяльныя арміі) і супольнай загранічнай палітыкі"¹⁵. 9 кастрычніка 1918 г. беларускую дэлегацыю прыняў П. Скарападскі. Украінскі гетман паабяцаў паскорыць прызнанне незалежнасці Беларусі дэ-юрэ, падкрэсліўшы, што Украіна прызнае Беларусь дэ-факта¹⁶. Беларускія прадстаўнікі былі задаволены размовамі і праз дзень звярнуліся да міністра замежных спраў Украіны з просьбай "унясыці на разгляд Рады Міністраў пытанне аб офіцыяльным прызнанні Украінай дзяржаўнае незалежнасці Беларусі ў тэрміновым парадку"¹⁷.

Аднак да пачатку лістапада 1918 г. Украіна так і не прызнала незалежнасць Беларусі дэ-юрэ. У гэтым выпадку планам беларусаў атрымаць прызнанне з боку Украіны і з яе дапамогай дабіцца сусветнага прызнання перашкодзілі рэвалюцыйны падзеі ў Еўропе. 3 лістапада 1918 г. у Германіі пачалася рэвалюцыя. Пазбаўлены падтрымкі з нямецкага боку, гетманскі ўрад хутка паў пад націскам пятлюраўцаў і Чырвонай Арміі. Новай уладай у краі стала Дырэкторыя, якая складалася з прадстаўнікоў украінскіх сацыялістычных партый (першапачаткова кіраўніком Дырэкторыі стаў Віннічэнка, з лютага 1919 г. яго змяніў С. Пятлюра).

22 лістапада 1918 г. у Кіеў прыбыла чарговая беларуская дэлегацыя на чале з А. Цвікевічам, якой даручалася наладзіць сувязі з новым украінскім урадам і "прадухіліць тавараабменную катастрофу". У сакавіку 1919 г. урад УНР пагадзіўся пазычыць беларусам 4 млн карбованцаў. Частка пазыкі была выплачана наяўнымі грашамі, частка (каля 2 млн марак) павінна была прайсці праз банкі Берліна і Вены¹⁸. Аднак агульная нестабільнасць становішча на Беларусі і Украіне перашкодзіла пашырэнню кантактаў паміж УНР і БНР.

Пасля замацавання савецкай улады на тэрыторыі Беларусі і Украіны ў канцы 1918 - пачатку 1919 г. Савецкая Украіна і Савецкая Беларусь пачалі наладжваць двухбаковыя адносіны. Праблема граніцы паміж савецкімі рэспублікамі істотных супярэчнасцей не выклікала, бо кіраўнікі адпаведных рэспублік лічылі яе неістотнай. Напрыклад, у пастанове Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта Саветаў Украіны ад 7 сакавіка 1918 г. гаварылася, што адпаведны орган улады ніколі не разглядаў Украінскую Савецкую Рэспубліку як *нацыянальную рэспубліку*, а выключна як Савецкую рэспубліку на тэрыторыі Украіны, звязаную федэратыўнымі вузамі з РСФСР¹⁹. 25 лютага 1919 г. урад Украінскай ССР падпісаў "Дагавор аб межах", фактычна прызнаўшы дзяржаўнымі межамі Украіны адміністрацыйныя межы Кіеўскай, Херсонскай, Падольскай, Валынскай, Харкаўскай, Палтаўскай, Чарнігаўскай, Екацярынаслаўскай і Таўрычаскай губерняў былой Расійскай імперыі.

Савецкая Беларусь і Савецкая Украіна дэкларавалі жаданне знаходзіцца ў федэратыўным саюзе з РСФСР і сумесна змагацца супраць знешніх і ўнутраных ворагаў. 1 чэрвеня 1919 г. абедзве рэспублікі далучыліся да ваенна-палітычнага саюза савецкіх рэспублік. Цікавіла Савецкая Украіна Савецкую Беларусь у 1919 г. і як эканамічны партнёр. У студзені - лютым 1919 г. на ўкраінскай тэрыторыі дзейнічалі агенты камісарыята па харчаванню БССР. У Савецкую Беларусь з Украіны вывозіліся збожжа, мука, крупы, алей, цукар, тытунь. Узамен украінскі бок атрымліваў лён, паперу, драўніну, дровы, фанеру, посуд, скуру, абутак. У сакавіку 1919 г. абмен таварамі паміж рэспублікамі дасягнуў даволі значных памераў.

Супрацоўніцтва паміж Савецкай Беларуссю і Савецкай Украінай прыпыніла-ся ва ўмовах прасоўвання на ўсход польскіх войск, якія да канца 1919 г. занялі практычна ўсю тэрыторыю Беларусі, і поспехаў арміі генерала А.І. Дзянікіна, якая ўлетку 1919 г. авалодала большай часткай тэрыторыі Украіны.

У той час, калі Савецкая Беларусь і Савецкая Украіна змагаліся на франтах Грамадзянскай вайны, іх палітычныя апаненты ў асобе БНР і УНР спрабавалі пашырыць супрацоўніцтва. У ліпені 1919 г. урад БНР зноў накіраваў на Украіну беларускую дыпламатычную місію на чале з А. Цвікевічам. Дэлегацыя выехала ў Камянец-Падольскі, дзе знаходзіўся ўрад УНР, але абставіны ваеннага часу не дазволілі яе членам дабрацца да месца прызначэння. У канцы ліпеня 1919 г. у Камянец-Падольскі трапіла толькі кур'ер БНР А. Алексючанак, якая перадала ўкраінскаму ўраду мемарандум аб становішчы БНР. Мемарандум прыняў міністр замежных спраў УНР А. Лявіцкі, які выказаў спачуванне гаротнаму становішчу беларусаў і запэўніў, што УНР падтрымае беларусаў у барацьбе за незалежнасць²⁰. Таксама ўрад УНР дазволіў беларусам атрымаць у Вене пазыку ў памеры 3 млн крон²¹.

У пачатку кастрычніка 1919 г. беларуская дэлегацыя на чале з А. Цвікевічам (у склад яе ўваходзілі А. Галавінскі і Ю. Камарынец) трапіла ў Камянец-Падольскі, дзе сустрэлася з С. Пятлюрай і перадала яму даверныя граматы. Кіраўніцтва УНР прызнала паўнамоцтвы беларускіх прадстаўнікоў і прызначыла пасла да ўрада БНР.

20 кастрычніка 1919 г. А. Цвікевіч выехаў у Варшаву. Вярнуцца ў Камянец-Падольскі ён не змог, бо ўрад УНР пераехаў у іншае месца пад ціскам дзянікінцаў. У канцы 1919 г. кантакты прыхільнікаў БНР з украінскім бокам зусім за-мерлі і аднавіліся толькі ў Варшаве, куды ўрад УНР пераехаў у снежні 1919 г.

21 красавіка 1920 г. С. Пятлюра падпісаў у Варшаве сакрэтны дагавор з На-чальнікам Польскай дзяржавы Ю. Пілсудскім. Па ўмовах дагавора Польшча прызнала правы Украінскай дзяржавы на тэрыторыі ад вярхоўяў ракі Случ да ўпадзення яе ў Прыпяць і далей па Прыпяці да Дняпра, а ўрад УНР - права Польшчы на землі Беларусі да межэй 1772 г., г. зн. да падзелаў Рэчы Паспа-літай у канцы XVIII ст.²² Аднак польскія войскі, з дапамогай якіх С. Пятлюра паспрабаваў умацаваць сваю ўладу на Украіне, у чэрвені 1920 г. былі разбіты Чырвонай Арміяй. У жніўні 1920 г. у Мінску пачаліся мірныя перагаворы паміж РСФСР і Польшчай, якія ў верасні 1920 г. былі перанесены ў Рыгу. Палякі пагадзіліся дапусціць на перагаворы дэлегацыю Савецкай Украіны, але адмові-ліся зрабіць тое ж самае ў адносінах да Савецкай Беларусі, якая адраділа

сваю дзяржаўнасць 31 ліпеня 1920 г. Пасля допуску на мірныя перагаворы ўкраінская дэлегацыя абараняла галоўным чынам інтарэсы сваёй рэспублікі.

У канцы 1920 г. пры вызначэнні прававых адносін з Беларуссю кіраўніцтва РСФСР выкарыстала як эталон адносіны з Украінай. У прыватнасці, калегія Наркамата па замежных справах РСФСР на пасяджэнні 3 лістапада 1920 г. адзначыла: "3 прычыны афіцыйнага прызнання намі па Рыжскім дагаворы незалежнасці Беларусі трэба прыступіць да арганізацыі ў ёй савецкага ўрада. Адносіны паміж Беларускай Савецкай Рэспублікай і РСФСР трэба будаваць па ўкраінскаму прыкладу, г. зн. пакідаючы Беларускаю Рэспубліку па-за РСФСР, але фактычна аб'ядноўваючы шэраг галін дзяржаўнай дзейнасці так, як гэта ўжо праведзена ў адносінах да Украінскага Саўнаркома. Увогуле нашы адносіны да Беларусі могуць быць дакладнай копіяй нашых адносін з Украінай. Трэба, аднак, падкрэсліваць і ў неабходных выпадках нагадваць нашай публіцы, што як Украіна, так і Беларусь не ўваходзяць у склад РСФСР. Для барацьбы супраць польскага буферызму гэтую сістэму трэба праводзіць з найвялікшай паслядоўнасцю, не дапускаючы ляпсусаў"²³. Адпаведная пазіцыя знайшла адлюстраванне ў дагаворы, які РСФСР і БССР падпісалі 21 сакавіка 1921 г., дзе адносіны паміж рэспублікамі разглядаліся як адносіны паміж суверэннымі дзяржавамі.

Такім чынам, у 1918-1920 гг. Беларусь і Украіна ўпершыню пачалі будаваць свае адносіны з улікам суверэннага статусу, выходзячы са сваіх нацыянальных інтарэсаў, прычым найбольш дынамічна гэтыя адносіны развіваліся ў 1918 г., калі Украінская дзяржава атрымала прызнанне з боку іншых дзяржаў свету. Галоўным чынам кантакты развіваліся ў палітычнай, эканамічнай, культурнай і ваеннай сферах. Часам паміж беларусамі і ўкраінцамі ўзніклі супярэчнасці, але абодва бакі імкнуліся вырашаць іх шляхам перагавораў і не ператвараць у непрымірымы антаганізм. Супрацоўніцтва паміж Беларуссю і Украінай, пачатак якому быў пакладзены ў 1918-1920 гг., стала асновай для далейшага развіцця беларуска-ўкраінскіх узаемаадносін у XX ст.

¹ Гл.: Лёсік Я. Творы. Мн., 1994. С. 138-139.

² Гл.: Бозьчко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І. Кордон Украін: історія та проблемн формування (1917-1940 рр.) //Украінскі історычны журнал. 1992. № 1. С. 58-59.

³ Гл.: Там жа.

⁴ Мазец В. Межы БНР // Спадчына. 1993. № 2. С. 110.

⁵ Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Вільня; Нью-Ёрк; Менск; Прага, 1998. Т. 1. Кн. 1. С. 86.

⁶ Гл.: Там жа. С. 275.

⁷ Мазец В. Межы БНР // Спадчына. 1993. № 2. С. 110.

⁸ Гл.: Лебедзева В. Дыпламатычная місія БНР у перамовах з Украінай // Беларускі гістарычны зборнік. 2001. № 15. С. 99.

⁹ Гл.: Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 1. С. 100.

¹⁰ Там жа. С. 108-109.

¹¹ Там жа. С. 167-168.

¹² Гл.: Доўнар-Запольскі М. В. Гісторыя Беларусі. Мн., 1994. С. 493.

¹³ Гл.: Там жа.

¹⁴ Гл.: Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 1. С. 122.

¹⁵ Там жа. С. 269.

¹⁶ Гл.: Там жа.

¹⁷ Там жа. С. 275.

¹⁸ Гл.: Михнюк В. Апостол нацыянальнага возроджэння // Нёман. 1995. № 1. С. 145.

¹⁹ Гл.: Гражданская война на Украине. Кнев, 1967. Т. 1. Кн. 1. С. 24.

²⁰ Гл.: Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 1. С. 386.

²¹ Гл.: Там жа. С. 403.

²² Гл.: Гражданская война на Украине. Кнев, 1967. Т. 3. С. 48.

²³ Гл.: Знешняя палітыка Беларусі. Мн., 1997. Т. 1. С. 214.

Паступіў у рэдакцыю 12.10.04.

Аляксандр Валянцінавіч Ціхаміраў - кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры міжнародных адносін.